

“КУБАНСЬКИЙ ПЕРІОД” В ЖИТТІ І ДІЯЛЬНОСТІ ПРОФЕСОРА М. В. КЛОЧКОВА

Останнім часом в історичну науку повертається багато “забутих імен”, віддається належне тим, хто волею долі був повернутий в небуття. Серед них – М. В. Ключков (1877–1952), професор Харківського університету в 1914–1919 рр. Уродженець м. Самари, міщанин за походженням [1, *арк.* 22], М. В. Ключков сформувався в мікросоціумі декількох університетів – Юр'ївського (Дерптського), Санкт-Петербурзького, Харківського, Кубанського, Ростовського – і в макросоціумі російської дійсності кінця XIX–початку XX століття в цілому.

Десятиліття “кубанського періоду” в житті Ключкова не було послідовним благополучним сходженням до вершин його кар'єри. Попередні соціально-політичні катаклізми суттєво змінили його долю саме тоді, коли він “ввійшов” у період розквіту своєї творчої діяльності. Тим не менш, переїзд до Краснодару в 1920 р. і наступна робота – це початок нових тем, з одного боку, й продовження в нових історичних умовах тієї діяльності, яку він уже вів, тих дослідницьких напрямків, які він уже розробляв, але з урахуванням трансформування методології, – з іншого боку.

1920 рік. Ще відчувається гуркіт громадянської війни, а на Північно-Західному Кавказі почався процес формування наукових і навчальних центрів. Цьому багато в чому сприяли представники “старої інтелігенції”, в першу чергу професура, що стікалася звідусіль на Кубань. До останньої належав колишній професор Харківського університету – Михайло Васильович Ключков.

У червні 1920 р. Кубано-Чорноморський відділ народної освіти (Обвіднарос) скликав комісію, яка висловилася за відкриття університету в складі медичного, природничого й соціально-історичного факультетів. Народний комісаріат просвіти РРФСР дав згоду. 5 вересня 1920 р. Кубанський університет було відкрито [16, с. 7]. Першим ректором став професор А. В. Багрій (земляк М. Ключкова), завдяки якому й було відкрито університет. Найбільш чисельним за складом студентів й викладачів був соціально-історичний факультет. Першим його деканом і став М. В. Ключков. Він же обійняв посаду завідувача кафедри вітчизняної історії. Лекція Ключкова про науки, що викладаються на факультеті, про систему викладання була першою для студентів соціально-історичного факультету Кубанського університету в 1920 навчальному році.

В фондах Державного архіву Краснодарського краю збереглися документи, що свідчать про цей та попередній періоди життя М. Ключкова. Зокрема, його анкети. Вони розповідають про адміністративну й навчальну роботу Ключкова; військову службу (призивався в 1898 р., але військової служби ніде й ні в якому званні не відбував [2, *арк.* 2]); приналежність до союзу (Рабпрос [2, *арк.* 2]); місце проживання (вул. Красна, буд. 27, м. Краснодар [1, *арк.* 3]). З анкети до наказу № 150 [2, *арк.* 3] стає зрозуміло, що М. Ключков брав участь в організаційних заходах по облаштуванню університету, займався музейними й архівними справами. В графі “Сімейний стан” запис “Вдов” [1, *арк.* 22], проте в графі “Кількість осіб, що знаходяться на утриманні” – запис “1” [1, *арк.* 22]. Що це за особа – з'ясувати не уявляється можливим.

Анкетні дані були передані на розгляд спеціальної факультетської комісії, яка дійшла висновку, що “наукове ім'я професора вважається визнаним. Такий відомий вчений, що написав ряд значних праць, і талановитий викладач є, безсумнівно, гідним кандидатом на посаду професора історії в Державному університеті” [2, *арк.* 4].

Незабаром соціально-історичний факультет було перейменовано у факультет суспільних наук, за зразком подібних факультетів у центрі, але проіснував він недовго. У зв'язку з голодом і фінансовою кризою в Радянській Республіці почався процес лікві-

дації ряду вузів. Восени 1921 р. Кубанський університет було закрито. М. В. Ключков з цього приводу писав: "Было чрезвычайно жаль, когда закрыть факультет, в который организаторами, преподавателями, студентами было вложено много труда, энергии, сил... Студенты-общественники за недолгий срок существования полюбили факультет. Он, как неоднократно приходилось слышать, пользовался популярностью среди населения. Все это дает уверенность, что настанут лучшие времена, и на Кубани снова оживет университет, а с ним и общественный факультет" [16, с. 12].

10 вересня 1921 р. президія Кубано-Чорноморського обласного виконкому Ради робітничих, селянських, козацьких і горських депутатів постановила реорганізувати Державний університет в медичний інститут, передати природничий факультет інституту народної освіти, а робітничий – розподілити між політехнічним і педагогічним інститутами. Так стан соціально-економічного життя країни вплинув на науково-організаційні форми: в важких умовах було неможливим існування декількох гуманітарних вузів на Кубані. Наркомпрос залишив лише один інститут, що з 1921 почав називатися Вищим педагогічним [16, с. 12]. Його співробітниками, головним чином, стали професори й викладачі університету, в тому числі й М. В. Ключков, який почав викладати на словесно-історичному факультеті. Робота в ньому велась за програмою, близькою до університетської, з включенням педагогічних предметів та спецкурсів. До останніх належали "Кубанознавство", "Проблеми історії російської літератури", "Методи агітації", "Історія економічної думки" та ін. [16, с. 13]. У педагогічному інституті нараховувалося 13 кафедр, працювали академічна бібліотека (75 тис. томів) та читальний зал. В історичному кабінеті, яким завідував М. Ключков, була зібрана спеціальна література, проводились лекції, семінарські заняття, а ввечері кабінет перетворювався на читальню.

Окрім роботи в університеті і педагогічному інституті, Ключков знаходився ще на службі в Архівному управлінні та Політехнічному інституті [2, арк. 3].

Якщо казати про архівну роботу Ключкова, слід зазначити його участь в архівному будівництві як члена Архівної комісії в 1920 р. У 1921 р. він виконував обов'язки наукового співробітника, заступника завідувача обласного Архівного управління, а з 1922 р. – завідувача науково-теоретичного підвідділу Кубано-Чорноморського обласного відділу Центрархіву [8, с. 65]. Особистість Ключкова стала важливим фактором розвитку архівістики на Кубані.

Із сьогоднішнім Кубанським Державним технологічним університетом М. В. Ключкова пов'язують роки плідної співпраці, починаючи з моменту створення політехнічного інституту (1919 - 1920) і його перетворення на індустріальний технікум (1923). У ДАКК збереглась Особова справа № 11 про тимчасово запрошеного проф. М. В. Ключкова [1]. Вона містить документи особистого походження – листи, записки, анкети та ін., а також матеріали службового походження – офіційне листування з керівництвом інституту, витяги з протоколів засідань економічного факультету, службові посвідчення тощо. Згідно з архівними джерелами, М. Ключков у 1920 - 1923 рр. працював на економічному факультеті (з 1921 р. – виконував обов'язки заступника декана) [1, арк. 9, 45] на кафедрі історії господарчого побуту, читав лекції з історії XIX ст., історії господарчого побуту Західної Європи, історії російського народного господарства [1, арк. 43], а також необов'язковий лекційний курс "Аграрне питання в Росії в XVIII - XIX ст." [1, арк. 13]. (Причому стосовно останнього Ключкову було направлено спеціального листа за підписом ректора: "Прохання не відмовити в прочитанні курсу в весняному семестрі. Сподіваюся, що Ви не відмовите в Вашому цінному сприянні, прошу прийняти запевнення в глибокій повазі та відданості" [1, арк. 14]).

В цілому, становище Ключкова в політехнічному інституті було певною мірою привілейованим (про це свідчить все листування з ректоратом, що збереглося [1, арк. 5, 6, 8, 9-а, 10]): посвідчення про звільнення від реквізиції кімнати в квартирі у зв'язку з

необхідністю наукових занять [1, арк. 21]; посвідчення про звільнення від трудової повинності з прибирання міста [1, арк. 24]; посвідчення про звільнення від зарахування в Експлуатаційний полк, що організовувався згідно з наказом № 14 від 14.05.1920 р. Особливо уповноваженого Реввійськради Кавфронту [1, арк. 25]. Крім того, винагорода "тимчасовозапрошеного" професора відповідала заробітним платам штатних професорів економічного факультету [1, арк. 32]). Крім викладацької й адміністративної роботи, Ключков представляв Політехнічний інститут в Обвіднаросі з питання організації Центральної бібліотеки [1, арк. 29]. М. Ключков тісно співпрацював і з місцевою бібліотекою ім. О.С. Пушкіна (збереглося прохання керівництва інституту про видачу йому книг додому [1, арк. 16]).

31 червня 1921 р. по 1 вересня 1921 р. згідно з Постановою Правління інституту, Ключков був відряджений у Москву і Петроград для ознайомлення з новою постановкою викладання наук історичних та економічних у вузах столиць і для збору матеріалів та посібників, необхідних при викладанні історії ХІХ ст. [1, арк. 34]. Пізніше він в офіційному звіті керівництву доповідав: "Повідомляю, що 9 серпня я повернувся з відрядження. Брав участь у клопотанні у справах інституту Головнопрофосвіті. Зібрав декілька сотень книг з питань економіки, права й історії. Разом з проф. Ленським ходив із клопотаннями в різні установи з питання безкоштовного видання робіт політехнічного інституту. Виконав ряд доручень інших установ та організацій. Фінансовий звіт додаю. 31.08.1921 р." [1, арк. 41].

У липні 1923 р. Політехнічний інститут був реорганізований в індустріальний технікум [15, с. 2]. Професор залишився працювати в ньому, про що свідчить його реєстраційна картка за 1924 р. [4, арк. 347] В штат викладачів він був зарахований у результаті виборів Ради; затверджений "ГУСом" Викладав наступні предмети: історію господарчого побуту Західної Європи, новітню історію, а також вів практичні роботи, пов'язані з курсами, що він читав [4, арк. 347]. Паралельно М. В. Ключков проводив заняття на робітничому факультеті та в Кубанському педагогічному технікумі [4, арк. 347]. Крім педагогічної діяльності, займався музейними справами – був головою музейного підвідділу обласного відділу народної освіти [8, с. 65].

З 1926 по 1929 р. професор завідував Краснодарським робітничим університетом (виник у кінці 1925 р.), визначивши для себе іншу мету – "пов'язати науку і практику, сприяти освіченню трудових мас, підняти кваліфікацію робітників на виробництві, тим самим сприяти соціалістичному будівництву в нашому Великому Союзі Республік" [11, с. 239].

Ще одним важливим напрямком діяльності Ключкова на Кубані була його краєзнавча робота, пов'язана з Товариством любителів вивчення Кубанської області (далі – ТЛВКО)*, з Кубанським окружним бюро краєзнавства і Літературно-історичним й етнологічним науковим товариством (далі – ЛІЕНТО)**. Ці організації своєю діяльністю зробили вагомий внесок у наукове, культурне й суспільне життя краю [18, с. 24].

Ініціатором створення першого краєзнавчого товариства на Кубані був викладач 1-ї Єкатеринодарської чоловічої гімназії В. М. Сисоєв. Зі своєю ідеєю він виступив у квітні 1896 р. на сторінках "Кубанских областных ведомостей", де виклав мотиви створення такого товариства, його мету і завдання (які пізніше в розгорнутому вигляді знайшли своє відображення в уставі ТЛВКО). За його думкою, дане товариство повинно і може існувати, оскільки є значний матеріал для досліджень та люди, що мають бажання працювати над вивченням області.

Основними документами ТЛВКО, що дозволяють визначити його структуру та сферу діяльності, є Статут товариства (опублікований у першому випуску "Відомостей ТЛВ-

Російською мовою – ОЛИКО (прим. ред.)

** Російською мовою – ЛИЭНО (прим. ред.)

КО”) та Програма. Мета товариства, згідно зі Статутом, полягала у вивченні, дослідженні та описі Кубанської області у всіх наукових відношеннях. Першочергові задачі були сформульовані в Програмі. Вони полягали в створенні каталогу та бібліографічного огляду всієї літератури, присвяченої Кубанській області; в популяризації діяльності товариства й залучення до нього нових членів; у вирішенні матеріальних питань.

Для досягнення поставлених завдань товариство повинно було проводити відкриті та закриті засідання, організовувати експедиції, відряджати своїх членів, устанавлювати внутрішні та зовнішні зв'язки, опубліковувати свої праці [19, с. 163]. Статутом ТЛВКО визначався склад, права та обов'язки його членів. Товариство складалося з почесних та дійсних членів, членів-співробітників та членів – “соревнователів”. Постійно діючий орган – правління в складі голови, його заступника, секретаря, скарбничого та бібліотекаря [18, с. 25].

За 35 років свого існування (1897 – 1932) товариство переживало як періоди активної діяльності, так і часи застою. Історія цієї організації може стати предметом дослідження в окремій статті, проте нас вона цікавить з точки зору участі в ній М. В. Ключкова. Він став членом ТЛВКО з 1920 р. [20, с. 55] Приблизно в цей час розпочався новий етап розвитку товариства, багато в чому пов'язаний з I Всеросійською конференцією наукових товариств з краєзнавства, що відбувалася в Москві у грудні 1921 р. Через рік після конференції в Краснодарі проводив роботу I з'їзд з краєзнавства Кубано-Чорноморської області. Він мав на меті об'єднання і розвиток краєзнавчої діяльності в даному регіоні. ТЛВКО взяло активну участь в організації і роботі з'їзду. З 152 його учасників 40 чоловік були членами ТЛВКО. Є. М. Юшкін, О. М. Лісовський, А. С. Лазарев ввійшли до складу президіума з'їзду, а Б. М. Городецький, Н. О. Ленський, Л. Я. Апостолов і М. В. Ключков були обрані головуючими секцій [18, с. 29].

Як член ТЛВКО професор Ключков читав лекції в Центральному робітничому клубі Профспілок м. Краснодара з краєзнавчої тематики, де особливий інтерес викликали його лекції про археологічні знахідки на Кубані [20, с. 56]. За проханням культвідділу Кубано-Чорноморської області Радпрофу для робітників Краснодара було організовано вечір з краєзнавства, на якому Ключков виступив з доповіддю “Про історичні пам'ятники Кубано-Чорноморської області” Інша доповідь М. В. Ключкова, вже на засіданні ТЛВКО 18 січня 1925 р., отримала високу оцінку аудиторії і була опублікована в 9-му випуску “Відомостей” ТЛВКО під назвою “Краєзнавча робота на Кубані” [20, с. 56]. У статті була представлена програма всебічного вивчення історії станиць, хуторів, аулів та сіл Кубані. Важливими підходами у вивченні населених пунктів М. В. Ключков вважав такі: природничо-історичний, історико-етнографічний, суспільно-економічний та культурно-побутовий.

В цьому ж таки 1925 році Ключков ввійшов до складу правління ТЛВКО від вузів [9, с. 10]. В цей час одним із першочергових завдань стало залучення до краєзнавчої діяльності населення краю. З метою популяризації своєї роботи товариство організовувало екскурсії та виставки, влаштовувало дні та тижні краєзнавства, проводило відкриті засідання, сприяло організації краєзнавчих організацій при школах та робітничих клубах. Курс на масове краєзнавство призвів до росту чисельності товариства: 1923 р. – 93 члени, 1924 р. – 154, 1925 р. – 272 [18, с. 30].

З 1926 по 1928 р. спостерігався деякий спад в діяльності ТЛВКО, викликаний погіршенням його матеріальної бази. Ще однією імовірною причиною зниження активності товариства стало виникнення Кубанського окружного бюро краєзнавства в 1926 р., яке об'єднало багатьох колишніх членів ТЛВКО, і яке проводило ту ж роботу, що й ТЛВКО [14, с. 99; 3, *прк.* 12-13]. Головою окружного бюро краєзнавства став М. В. Ключков [20, с. 55]. Важко сказати, що стало причиною його переходу з ТЛВКО в Кубанське окружне бюро краєзнавства – тягар обставин чи власна добра воля.

31 серпня 1928 р. відбулося засідання краєзнавців Кубанського округу, в якому брали

участь представники від Північнокавказького крайового бюро краєзнавства, Кубанського окружного бюро краєзнавства, Кубанського науково-дослідного інституту, Кубанського історичного музею, Центральної бібліотеки та інших організацій. Основним на порядку денному було питання про організацію й планування краєзнавчої роботи в Кубанському краї. На засіданні зазначалось, що між Кубанським окружним бюро краєзнавства та багатьма краєзнавчими організаціями (в тому числі й ТЛВКО) не існує належного зв'язку в роботі. Пояснювалось це відсутністю злагодженості в діяльності краєзнавчих організацій. Так, в Бюро спостерігалось прагнення займатися виключно науково-дослідною роботою, а для ТЛВКО був характерний акцент на вирішенні питань організаційного характеру. Врешті-решт було прийнято рішення про суворий розподіл функцій між Бюро та ТЛВКО. Першому відводилась "область організаційно-контактуючого та планово-керівничого характеру всієї краєзнавчої роботи на Кубані, а другому – науково-дослідницька робота при скерованості дій та плановому співробітництві з Бюро" [3, арк. 1]. До 1929 р. Кубанське окружне бюро краєзнавства неодноразово проводило спільні засідання з ТЛВКО. М. В. Ключков брав активну участь в обговоренні питань краєзнавчої роботи. Були напрацьовані наступні її принципи: підхід до краєзнавства повинен бути практичним, воно повинно готувати ґрунт для розвитку виробничої, наукової та просвітницької роботи; дослідження не повинні замикатися в межах академізму; краєзнавство повинно бути пов'язано з роботою навчальних та наукових установ; до краєзнавчої роботи повинні залучатися широкі верстви населення [7, с. 4].

У серпні 1929 р. на наступному спільному засіданні першочерговим завданням краєзнавчих організацій Кубані було визнано сприяння здійсненню п'ятирічного плану розвитку народного господарства [5, арк. 48].

Ще за два роки до головування в Кубанському окружному бюро краєзнавства ці ж обов'язки М.В. Ключков виконував в ЛІЕНТО при Кубанському педагогічному інституті.

ЛІЕНТО, що виникло 23 листопада 1924 р., підрозділялось на три секції: літературну, етнологічну і секцію місцевої археології та історії [12, с. 1]. До складу правління ЛІЕНТО було обрано сім чоловік: голова (М. В. Ключков), три товариші голови – вони ж керівники секцій (Р. К. Войцик, Г. Г. Григор, А. Ф. Лещенко) і три секретарі (Є. М. Єгоров, О. С. Соломаха, М. В. Покровський). Метою товариства було вивчення питань літератури, мови, історії та археології. Підхід до роботи був як загальнонауковий, так і краєзнавчий. До складу ЛІЕНТО ввійшло 50 чоловік, в основному представники інтелігенції. Крім засідань ЛІЕНТО проводило відкриті засідання на різні теми, і на них приходило близько двохсот слухачів. Крім того, члени ЛІЕНТО здійснювали наукові екскурсії та археологічні експедиції для вивчення історико-археологічних пам'яток Кубані, збирали матеріали, що характеризували мову, побут, традиції народів краю. Професор Ключков керував роботою не тільки ЛІЕНТО, а й Кубанського відділу Науково-дослідного інституту місцевої економіки та культури. Як результат спільної праці ЛІЕНТО та вищезгаданого НДІ, в 1927 р. вийшов "Збірник статей з економіки та культури" [20, с. 55]. До цього видання ввійшли звіти голови ЛІЕНТО, керівників секцій та найбільш активних їх учасників, а також статті з питань мови та літератури, історії та економіки, археології та краєзнавства. В рубриці "Історія та економіка" була опублікована стаття М. В. Ключкова "Марксизм у російській історичній науці", в якій він проаналізував праці перших марксистів, причому до останніх він відніс не лише Г. В. Плеханова і В. І. Леніна, а й П. Б. Струве, М. І. Туган-Барановського, Н. О. Рожкова, Н. І. Зібера [13]. Більше того, професор дозволив собі не в усьому погоджуватись з В. І. Леніним й висловив зауваження на адресу його книги "Розвиток капіталізму в Росії" з приводу його аграрної програми. Це – єдине в Краснодарі критичне висловлювання на адресу В. І. Леніна [17, с. 135]. Також у цьому збірнику були опубліковані як додатки

Статут ЛПЕНТО та список його членів. М. В. Ключков відзначав: "Наше товариство організувалось досить солідно, об'єднавши в своїх лавах найбільш активних працівників Краснодару. Воно розглядає, окрім теоретичних проблем – місцеві краєзнавчі питання, пов'язує свою роботу з більш потужними науковими установами та закликає краснодарців для об'єднання сил з метою більш діяльного й всебічного вивчення культури нашого багатого у всіх відношеннях краю" [12, с. 3].

На межі 30-х рр. ХХ ст. відбулися зміни в житті М. В. Ключкова. Він змінив місце проживання – переїхав до Москви і став працювати старшим консультантом Народного комісаріату комунального господарства. В січні 1934 р. його було репресовано у справі так званого Північнокавказького філіалу контрреволюційної організації "Російська національна партія" [6, арк. 202] (ст. 58-11 КК РРФСР: організована діяльність, пов'язана з підготовкою та здійсненням контрреволюційних злочинів) [10, с. 552-553]. Вирок – заслання до Казахстану на три роки. За неофіційними даними, Ключков постраждав в результаті доносу, що надійшов з Харкова.

Подальша доля професора пов'язана з Ростовом-на-Дону та місцевим університетом. Помер М. В. Ключков 28 березня 1952 р. 5 квітня 1952 р. в місцевій газеті "За радянську науку" було опубліковано некролог, де зазначалося: "Більш, ніж 50 років життя Михайло Васильович Ключков присвятив науці. З користю працював в області виховання й підготовки молодих наукових кадрів. Ця людина присвятила себе дійсно благородній справі"

Джерела та література

1. Державний архів Краснодарського краю. – Ф. Р. 229. – Оп. 1. – Спр. 280.
2. ДАКК. – Ф. Р. 365. – Оп. 1. – Спр. 941.
3. ДАКК. – Ф. Р. 411. – Оп. 2. – Спр. 321.
4. ДАКК. – Ф. Р. 890. – Оп. 1. – Спр. 276.
5. ДАКК. – Ф. Р. 1547. – Оп. 1. – Спр. 148.
6. ДАКК. – Ф. Р. 1700. – Оп. 2. – Спр. 926.
7. Бюллетень ОЛИКО. – Вып. 1. – Краснодар, 1926.
8. Государственная архивная служба Краснодарского края. К 85-летию создания. – Краснодар, 2005. – 520 с.
9. Деятельность ОЛИКО в 1925 году // Бюллетень ОЛИКО – Вып. 1. – Краснодар, 1926.
10. Екатеринодар – Краснодар. 1793–1993. – Краснодарское книжное издательство, 1993. – 800 с.
11. Иванова Л. В. Формирование советской научной интеллигенции (1917–1927). – М.: Наука, 1980.
12. Ключков М. В. Краткий обзор деятельности литературно-исторического и этнологического общества // Сб. ст. по экономике и культуре. – Вып. 1. – Краснодар, 1927.
13. Ключков М. В. Марксизм в русской исторической науке // Сб. ст. по экономике и культуре. – Вып. 1. – Краснодар, 1927.
14. Краеведческие учреждения СССР. – Л., 1927.
15. Кубанский государственный технологический университет / И. Я. Куценко. – Краснодар, 1994. – 36 с.
16. Кубанский университет. Материалы по изучению истории вуза. – Краснодар, 1987. – 30 с.
17. Куценко И. Я. Кубанский государственный технологический университет. История и современность. – Краснодар, 1999.
18. Ратушняк Т. В. Первое краеведческое общество на Кубани. (К 100-летию ОЛИКО) // Кубанский исторический журнал "Голос минувшего". – №1 (3). – 1997. – С. 24-33.
19. Устав ОЛИКО // Известия ОЛИКО – Екатеринодар, 1899. – Вып. 1. – С. 163-166.
20. Шевченко Г. Н. Михаил Васильевич Ключков (1877–1952). Историко-биографический очерк // Кубанский исторический журнал "Голос минувшего". – №1 (3). – 1997. – С. 54-57.